

DOI: <https://doi.org/10.56349/emblecat.197>

La nina de Pilar de Lama: biografia cultural d'un Bébé Steiner*

Pere Capella Simó

<https://orcid.org/0000-0002-5437-242X>

Universitat de les Illes Balears

pere.capella@uib.cat

Recepció: 24/9/2021; Aceptació: 25/01/2022; Publicació: 17/7/2022

Resum

El present article pretén posar en valor la trajectòria del fabricant de joguines francès Jules-Nicolas Steiner (Dijon, 1832 – París, 1902) a partir de l'estudi, com a primer document, d'una nina de la col·lecció del Museu Romàntic Can Llopis de Sitges. Així mateix, el text desvetlla la identitat de l'última propietària de la nina, Pilar de Lama i Salvat (Barcelona, 1906 – 1992), a més de les condicions que van determinar l'ingrés de la peça a la institució.

Paraules clau: Història de la joguina, nina antiga, Jules-Nicolas Steiner, col·leccionisme.

Resumen: *La muñeca de Pilar de Lama: biografía cultural de un Bébé Steiner*

El presente artículo pretende poner en valor la trayectoria del fabricante de juguetes francés Jules-Nicolas Steiner (Dijon, 1832 – París, 1902) a partir del estudio, como fuente principal, de una muñeca de la colección del Museo Romántico Can Llopis de Sitges. Asimismo, el texto revela la identidad de la última propietaria de la muñeca, Pilar de Lama y Salvat (Barcelona, 1906 – 1992), además de las condiciones que determinaron el ingreso de la pieza en la institución.

Palabras clave: Historia del juguete, muñeca antigua, Jules-Nicolas Steiner, coleccionismo.

Abstract: *The Pilar de Lama's Doll: cultural biography of a Bébé Steiner*

This article aims to appreciate the career of the French toymaker Jules-Nicolas Steiner (Dijon, 1832 - Paris, 1902), principally from the study of a doll conserved at the Can Llopis Romantic Museum of Sitges. The text also reveals the identity of the doll's last owner, Pilar de Lama i Salvat (Barcelona, 1906 - 1992), and finally explores its acquisition by the museum.

Keywords: a history of toys, ancient dolls, Jules-Nicolas Steiner, doll-collecting.

*Aquest article s'ha dut a terme en el marc del projecte I+D Entre ciutades: el arte y sus reversos en el periodo de entre-siglos (XIX-XX), PID2019-105288GB-I00, sol·licitat des de la Universitat de Barcelona i finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació (MCIU) i l'Agència Estatal d'Investigació (AEI).

Les joguines infantils configuren una de les branques menys explorades de la història de les arts decoratives. Al llarg de les últimes dècades, tanmateix, els reptes historiogràfics, assumits tant des de la història del disseny com des de la història de l'educació, han desencadenat la revaloració creixent d'un patrimoni industrial que sobresurt per la seva diversitat tant material com iconogràfica.¹

D'entre el conjunt d'artefactes adscrits al ram de la joguina, la nina ocupa un lloc destacable, si més no des de l'època romàntica. Al llarg del segle XIX, des dels àmbits de la ciència mèdica i la pedagogia es va prescriure d'obsequiar les nenes amb nines, per tal com el joc amb aquest artefacte s'interpretava –des d'una perspectiva clarament normativa– com el preludi de les funcions domèstiques i maternal. Tot plegat va repercutir en l'àmbit econòmic. Així, la fabricació de nines va esdevenir un negoci pròsper, en el qual van tenir lloc ambiciosos estratègies comercials i, sovint, inversions temeràries en el disseny del producte.²

A començament del segle XX, les nines vuitcentistes van esdevenir un preuat objecte de col·lecció. A Catalunya, es van forjar col·leccions importants, com les de Maria Junyent, Manuel Rocamora o la de la il·lustradora Lola Anglada. El 1961, aquesta última va cedir a la Diputació de Barcelona una col·lecció de 348 nines i 42 joguines que, al cap d'uns anys, es va instal·lar al Museu Romàntic Can Llopis de Sitges.³ Actualment, el fons de nines i joguines del museu esmentat aplega més de nou-centes peces i, a tots els efectes, s'aferma, en qualitat i en nombre, com una de les col·leccions públiques més remarcables d'Europa. L'objectiu d'aquestes línies és aproximar-nos a una única nina de la col·lecció. La peça elegida prové del taller del rellotger francès Jules-Nicolas Steiner, la trajectòria del qual –marcada per les condicions que van determinar l'èxit de la firma i, alhora, el seu oblit posterior⁴ es presta a ésser posada de bell nou en valor.

Pel que fa a l'aspecte metodològic, hem seguit de prop l'enfocament que es deriva de la noció de biografia cultural,⁵ amb l'afany d'encarar, transversalment, les múltiples històries de vida –tècnica, econòmica, social, etc.– de l'artefacte escollit.⁶ En relació amb les fonts, hem acudit, en primera instància, a les hemeroteques. Així mateix, hem consultat les

1. Capella Simó 2014: 219-242.

2. Capella Simó 2013.

3. Capella Simó 2015.

4. En relació amb aquesta qüestió, remetem a Peist 2018: 23-34.

5. Kopytoff 1986: 64-91.

6. Per a una visió general sobre la qüestió, remetem a Povedano 2008.

bases de dades relatives a les patents d'invenció i al registre civil, tant de França com de Catalunya. D'altra banda, hem tingut accés a la documentació administrativa dels Museus de Sitges, així com també al testimoni oral de familiars i amics de Pilar de Lama, última propietària de la nina objecte d'estudi. Cal apuntar, igualment, la compilació d'un corpus bibliogràfic extens, que es tradueix en un estat de la qüestió relatiu a les publicacions sobre la casa Steiner. A banda d'aquesta introducció i de la cloenda pertinent, l'article es desplega en quatre apartats.

Fig. 1. Bébé Steiner, model Sie C 2/0 (1880-1888).
Museu Romàntic Can Llopis de Sitges
(núm. inventari 379)

Ecos de societat, nines anònimes

Instal·lada primerament a les dependències del Palau Maricel de Sitges, la col·lecció de nines de Lola Anglada es va traslladar al seu emplaçament definitiu, la segona planta del Museu Romàntic, el 1972.⁷ Cinc anys abans, però, es va incorporar una addenda a l'inventari de la col·lecció de nines que incloïa diverses donacions de particulars, algunes de les quals s'havien efectuat paral·lelament –o, fins i tot, amb anterioritat– a la cessió de Lola Anglada. Aquesta addenda de 1967 consta d'una suma de vint-i-quatre peces, a les quals corresponen els números d'inventari compresos entre el 357 i el 381.⁸ Amb el número 379, hi fou donada d'alta la nina a la qual dediquem aquestes línies, cedida a la institució per Pilar de Lama i Salvat (Barcelona, 1906 – 1992).

7. Es va inaugurar coincidint amb la festivitat de Sant Jordi: *La Vanguardia*, 29/04/1972, p. 25.

8. Consorci del Patrimoni de Sitges, Arxiu general. Inventari de nines i joguines del Museu Romàntic (Núm. Reg. 122). De fet, la incorporació d'aquesta addenda coincideix amb l'inici de les obres de condicionament de la segona planta del museu, que fins aleshores havia habitat, en condició d'usufructuària, l'última descendent dels antics propietaris de l'immoble: Mercè Llopis de Fontcuberta: *La Vanguardia*, 10 de novembre de 1967, p. 49.

Fig.2. Pilar de Lama i Isabel Sabadell al Teatre del Liceu (c. 1967). Arxiu familiar de Gabriel Pou Sabadell.

Filla i germana d'industrials, Pilar de Lama treballava a l'editorial de material filatèlic Ricardo de Lama, fundada i dirigida pel segon dels seus set germans.⁹ Entre els anys 1967 i 1970, el nom de Pilar de Lama esdevé recurrent en els «Ecos de Sociedad» de *La Vanguardia*. No endebades, feia part de la clientela assídua de l'emergent Terrassa Martini de Barcelona, inaugurada el 1961 al número 16 del Passeig de Gràcia. També assistia, anualment, a les recepcions que Isabel Sabadell i Oliver, vídua del metge i filatelistista Antoni Pou i Ferrer, organitzava al seu domicili. Tant a la Terrassa Martini com a casa d'Isabel Sabadell, Pilar de Lama solia acudir-hi amb l'arqueòleg Alberto del Castillo i Yurrita (Oñati, 1899 – Barcelona, 1976),¹⁰ director de l'aleshores Museo Romántico Provincial.¹¹ De fet, Pilar de Lama fou qui va introduir del Castillo, amb qui mantenia un antic vincle, al cercle de filatelistes d'Isabel Sabadell.¹²

A l'addenda de 1967, supervisada per Alberto del Castillo, la nina de Pilar de Lama es definida com una «muñeca-niña, cabeza de porcelana, cuerpo y extremidades de madera, articuladas».¹³ Al capdavall, la nina s'adscriu a la tipologia del *bébé incassable*,¹⁴ llançada pels fabricants francesos pels volts de 1878 i que reuneix dues característiques principals. D'una banda, els bebès representaven infants d'entre tres i cinc anys, amb un grau d'iconicitat fins aleshores inusual. De l'altra, foren les primeres nines amb cossos

9. P. Capella (2021), «Entrevista a Lluís de Lama, nebot de Pilar de Lama i Salvat», 3 de desembre de 2021 (Arxiu P.Capella).

10. Fontbona, Francesc. «Castillo Yurrita, Alberto del», *DHAC. Diccionari d'historiadors de l'art català, valencià, balear [en línia]* https://dhac.iec.cat/dhac_p.asp?id_personal=473.

11. Pel que fa a la coincidència d'ambdós personatges a les recepcions d'Isabel Sabadell, vegeu *La Vanguardia*, 21/11/1967, p. 27; 26/11/1968, p. 30, i, a la Terrazza Martini, *La Vanguardia*, 05/10/1969, p. 28; 15/10/1969, p. 34.

12. L'autor (2021), «Entrevista a Gabriel Pou i Sabadell, fill d'Isabel Sabadell», 6 d'octubre de 2021 (Arxiu de l'autor). De fet, Antoni Pou fou soci d'honor de la Secció Filatèlica Seat. Arran del seu decés, esdevingut el 1966, Isabel Sabadell va impulsar la creació del «Trofeo Hermanos Pou», atorgat amb motiu de la mostra filatèlica anual de l'entitat. L'acte de lliurament dels guardons tenia lloc, habitualment, a la Terrassa Martini. Vegeu *La Vanguardia*, 30/06/1968, p. 27.

13. Consorci del Patrimoni de Sitges, Arxiu general. Inventari de nines i joguines del Museu Romàntic (Núm. Reg. 122), p. 13.

14. Capella Simó 2013.

articulats per mitjà d'elàstics interns. Els bebès de luxe, com el que ens ocupa, disposaven d'un cap de biscuit de porcellana, rematat amb perruques de moher, mentre que el tronc i les extremitats eren de paper maixé i fusta.

Fig. 3. Pilar de Lama (dreta) en companyia d'Alberto del Castillo i Isabel Sabadell (c. 1967).
Arxiu familiar de Gabriel Pou Sabadell.

Així mateix, Alberto del Castillo va parar esment en un mecanisme d'ulls mòbils, que s'activa per mitjà d'una palanca instal·lada a la part posterior del crani: «Cierra los ojos mediante palanquita».¹⁵ Aquest sistema, força distint dels mecanismes que funcionaven per contrapès, esdevinguts populars a la fi de segle, fou, com hem de veure, un disseny exclusiu de la casa Steiner. No obstant això, del Castillo va registrar la nina de Pilar de Lama com a anònima. Val a dir que, en aquell moment, la representació de la casa Steiner a la col·lecció del Museu Romàntic es reduïa a quatre exemplars: dos caps solts procedents de la col·lecció de Lola Anglada, la nina de Pilar de Lama i, finalment, un segon bebè complet, cedit per Josep Sala.¹⁶ Totes quatre peces foren registrades, igualment, com a anònimes.

El 1968, Alberto del Castillo va publicar la seva *Guía del Museo Romántico Provincial*,

15. Consorci del Patrimoni de Sitges, Arxiu general. Inventari de nines i joguines del Museu Romàntic (Núm. Reg. 122), p. 13.

16. Els corresponen, respectivament, els números d'inventari 246, 283 i 364. Consorci del Patrimoni de Sitges, Arxiu general. Inventari de nines i joguines del Museu Romàntic (Núm. Reg. 122), p. 7, 9, 12. Amb posterioritat, van ingressar al museu dos nous exemplars de nines Steiner (corresponents als números d'inventari 432 i 700), que fan part de l'últim llegat de Lola Anglada. Vegeu <https://www.museuobert.cat/ca/museu-romantic-can-llopi/cerca/steiner>

que incloïa la relació d'objectes exposats a les diferents seus de la institució. L'única nina de la casa Steiner que aleshores feia part de la mostra permanent era un dels caps solts de Lola Anglada el qual, a la *Guía*, es va associar a una «manufactura alemana». ¹⁷ Tot plegat confirma de quina manera, al llarg dels dos primers terços del segle XX, el nom de Jules-Nicolas Steiner havia caigut en l'oblit.

Els inicis de la historiografia sobre la nina i la joguina en general s'associen a la pràctica del col·leccionisme. ¹⁸ I per als col·leccionistes europeus i americans de la primera meitat del segle XX el bebè no conformava una tipologia de gaire interès. En altres paraules, una generació nascuda a cavall dels segles XIX-XX no podia conceptualitzar com a nina antiga un producte que havia vist en circulació en el mercat de joguines ordinari. A tall d'exemple, la col·lecció que Lola Anglada va cedir el 1961 només comptava amb sis bebès complets els quals, malgrat la seva qualitat remarcable, tot just adquirien un valor testimonial en un fons de 348 nines datades entre 1700 i 1890. ¹⁹

D'altra banda, cal reconèixer que l'infortuni pòstum d'Steiner fou superior al d'altres fabricants de bebès com, per exemple, Jumeau, el nom del qual apareix adesiara a la *Guía* d'Alberto del Castillo. ²⁰ L'onada de consumisme que envaï Europa durant l'última dècada del segle XIX va esperonar els fabricants francesos de nines de luxe a associar-se en un trust, constituït el 1899 amb el nom de Société Française de fabrication de Bébés et Jouets (SFBJ). Aquesta nova societat va explotar el prestigi de les firmes vuitcentistes fins al punt de tramitar la renovació de marques com «Bébé Jumeau» o «Eden-Bébé» fins ben entrada la dècada de 1950. ²¹ Altrament, els successors d'Steiner van declinar d'associar-se a la SFBJ. En no poder fer front a la forta competència, principalment alemanya, la casa Steiner va fer fallida a l'alba del segle XX i la memòria de la marca comercial s'esvaí.

La fortuna d'Steiner, però, es va capgirar el 1968, el mateix any de la publicació de *Guía del Museo Romántico Provincial*. La revista nord-americana *Doll News* va publicar un seguit d'articles de Betty Lou Weicksel, que han d'ésser considerats com els primers títols de la bibliografia sobre Jules-Nicolas Steiner. ²² Si més no, aquestes contribucions foren la font a la qual les germanes Coleman van acudir per a redactar la veu dedicada a

17. Del Castillo 1968: 97.

18. Capella Simó 2014.

19. Advertim aquesta mateixa tendència en altres grans col·leccions del període com, per exemple, la de Madéleine de Galéa (1874-1956) cedida al Musée Nationale de Monaco, també, el 1961: el mateix any de l'ingrés de la Lola Anglada a la Diputació de Barcelona. Vegeu Bordeau (1972).

20. Del Castillo 1968: 90-92, 94, 98, 100.

21. Porot, Theimer 1984: 259.

22. Weicksel 1968a, Weicksel 1968b, Weicksel, 1968c, Weicksel 1968d, Weicksel, 1969.

Steiner que apareix dins la seva obra magna, apareguda també el 1968, *The Collector's Encyclopedia of Dolls*.²³ Essencialment, l'enciclopèdia Coleman, que va restituir a Steiner l'antic prestigi, va suposar també una fita ineludible en la posada en valor del bebè com a objecte de col·lecció. Emergia, en suma, una generació nova de col·leccionistes, amb gustos nous. I, tot plegat tenia lloc en una data, el 1968, que apuntava, en molts sentits, un canvi d'època.

Al llarg de les dècades de 1970 i 1980, Steiner fou objecte d'un nombre creixent de contribucions, aparegudes en revistes tant nord-americanes com franceses: *Doll Castle News*, *Doll Reader*, *Polichinelle*, etc. També va tenir entrada en les síntesis i repertoris publicats a Europa per antiquaris com Robert Capia o François Theimer.²⁴ El 1986, Assumpta Gou i Vernet, que continuà la tasca d'Alberto del Castillo al front dels museus de Sitges, va engegar la publicació del catàleg *Les nines del Museu Romàntic*. La nina de Pilar de Lama hi figura, encara, com a anònima, per bé que el nom d'Steiner apareix, per primer cop en la documentació generada per la institució, a la descripció corresponent a la peça cedida per Josep Sala.²⁵ Assumpta Gou va impulsar una nova catalogació de la col·lecció de nines. Sota la seva supervisió, Teresa Riera i Duran va catalogar la nina de Pilar de Lama com un bebè Steiner, tot justificant l'atribució en una referència a l'enciclopèdia Coleman. Riera va datar la fitxa el mes de setembre de 1992.²⁶ L'abril d'aquell any olímpic, Pilar de Lama havia traspassat a Barcelona, a l'edat de vuitanta-quatre anys.²⁷

Le Petit Parisien

Entretant, el 1988, havia tingut lloc als Estats Units la publicació de la primera i única monografia sobre Steiner, obra de la col·leccionista Dorothy A. McGonagle.²⁸ El volum conté la descripció pràcticament exhaustiva dels models que configuren el catàleg de la firma al llarg del període comprès entre 1855 i 1902. Des del punt de vista historiogràfic, tanmateix, el contingut més remarcable del volum és l'ampli estudi introductor signat per Barbara Spadaccini Day, aleshores conservadora del departament de joguines del Musée d'Arts Décoratifs de París. En aquest treball, Barbara Spadaccini Day va establir

23. Coleman, 1968: 595-599.

24. Vegeu, a tall il·lustratiu, Capia 1986: ? i Theimer 1983: 135-140.

25. Gou 1986: 99.

26. Consorci del Patrimoni de Sitges, Arxiu general. Riera, Teresa (1992). Nina. Diputació de Barcelona. Museu Romàntic «Can Llopis». Fitxa d'inventari 3789.

27. Vegeu-ne la necrològica a *La Vanguardia*, 30/04/1992, p. 28.

28. McGonagle 1988.

la periodització definitiva de l'empresa i, a més a més, va esbossar per primer cop el semblant biogràfic de Jules-Nicolas Steiner.²⁹

Paral·lelament, l'antiquari francès François Theimer va tenir l'oportunitat d'adquirir un fons documental i fotogràfic als descendents d'Steiner, a partir del qual va redactar dos articles a la revista *Polichinelle*³⁰ que son a l'origen de la veu que, juntament amb la seva esposa, Danielle Theimer, va redactar per a *The French Encyclopedia of Dolls*.³¹ Aquesta última contribució, publicada als Estats Units el 2003, roman com l'estudi més recent sobre el fabricant a l'espera d'una nova monografia encara en curs a càrrec del mateix Theimer.³²

En tot cas, el conjunt de títols que acabem de referenciar permeten il·luminar nous caires de la nina de Pilar de Lama. D'entrada, el cos articulad coincideix amb el model número 7, d'acord amb la sistematització proposada per McGonagle.³³ Pel que fa al crani, s'hi llegeixen dues inscripcions. La primera, gravada al clatell, es refereix al model i a la talla: «Sie C · 2/0». Aquesta última xifra correspon a la talla de 31 cm, mentre que el model Sie C sabem que fou fabricat entre 1880 i 1888. Aquesta cronologia es justifica en la segona inscripció, estampada en vermell a sota de la primera: «J. Steiner Bte s. g. D. g. J. Bourgoïn». Ras i curt, Jean-Achille Bourgoïn fou el primer d'una llarga llista de successors d'Steiner, en nom del qual s'anuncia en els anuaris comercials tot just durant el període indicat.³⁴ D'altra banda, cal remarcar que, més que un successor, Bourgoïn fou el director comercial de la firma. Una mostra d'això és que Jules-Nicolas Steiner va registrar en nom propi les invencions de la firma sol·licitades durant aquest lapse, entre les quals sobresurt el mecanisme d'ulls mòbils de la nina de Pilar de Lama, patentat entre 1880 i 1881.³⁵

29. Barbara Spadaccini Day fou, en definitiva, qui va facilitar a McGonagle l'accés al corpus documental del llibre. Juntament amb Florence Poisson, Spadaccini va dur a terme el buidatge exhaustiu dels expedients de patents de nines registrades a França al llarg del segle XIX per a la creació de l'arxiu del Centre d'Études sur la Poupée (CERP), entitat constituïda als anys setanta a l'empara de l'Assotiation des Amis du Musée Roybet-Fould, a Courbevoie. Vegeu Manson 1983: 19.

30. Vegeu Theimer 1998: 664-79 i Theimer, 1999: 102-109.

31. Theimer 2003: 582-504.

32. L'autor, «Entrevista a François Theimer», 7 de juliol de 2020 (arxiu de l'autor).

33. McGonagle 1988: 198.

34. Vegeu *Annuaire-almanach du commerce, de l'industrie, de la magistrature et de l'administration*, Paris, Firmin Didot et Bottin, 1880, p. 1831 i *Annuaire-almanach du commerce, de l'industrie, de la magistrature et de l'administration*, Paris, Firmin Didot et Bottin, 1887 p. 69..

35. A la patent, sol·licitada el 18 de juny de 1880, es van adjuntar tres certificats d'adició: el desembre d'aquell mateix any i els mesos de maig i juny de 1881, respectivament. Institut national de la propriété industrielle. Expedient 137333. Jules Nicolas Steiner. «Nouveau système de mobilisation des yeux dans les

Així mateix, cal no oblidar que el nom de Bourgoïn esdevé visible durant el període de màxim esplendor de la firma. Després d'haver concorregut discretament a l'Exposició Universal de París de 1867,³⁶ Jules-Nicolas Steiner va participar a la següent mostra internacional celebrada a la capital francesa, la de 1878, en el marc de la qual els fabricants francesos van llançar al mercat internacional la nova joguina de moda: el *bébé incassable*. Allí, Steiner fou guardonat amb una medalla d'argent³⁷ i onze anys més tard, a l'Exposició Universal de 1889, obtingué una medalla d'or.³⁸ En aquell moment, la fàbrica Steiner integrava una plantilla de cent-cinquanta obrers.³⁹ Els productes de l'empresa s'expedien sota la marca «Le Petit Parisien – Bébé Steiner», registrada el 1889 i resolta en la imatge d'un bebè que empunya la bandera de França.⁴⁰

Ben mirat, Steiner s'atribuïa, a la publicitat, la invenció del bebè francès.⁴¹ I, realment, cap altre fabricant de l'època disposava d'un catàleg tan ampli de rostres. De la mateixa manera, el repertori de cossos permet de visualitzar, com en cap altra firma, els assajos que van definir el trànsit des de les articulacions tèxtils –pròpies de les nines japoneses i dels *Täuflinge* alemanys– vers els elàstics interns dels bebès.⁴² D'acord amb McGonagle, el model Sie C, el de la nina de Pilar de Lama, fou el que va exercir la major competència a la joguina per excel·lència del període: el «Bébé Jumeau».⁴³

Això no obstant, Émile-Louis Jumeau fou el primer fabricant de joguines condecorat amb la creu de la Legió d'Honor. Encara més, a l'Exposició de 1878, en la qual Steiner va obtenir la medalla d'argent, Jumeau va rebre una medalla d'or i, el 1889, el nostre fabricant va assolir la glòria en una mostra en la qual el seu contrincant participava fora de concurs. Pierre-François Jumeau, pare d'Émile-Louis, també havia estat un reputat fabricant de nines, premiat a les primeres exposicions universals, durant la dècada de

têtes de poupées et bébés», 18/06/1880.

36. Nicolle, Henri. (1868), *Les jouets: ce qu'il y a dedans*, París, E. Dentu, 1868, p. 39-41.

37. *Catalogue officiel: liste des récompenses. Exposition universelle internationale de 1878 à Paris*, París, Ministère de l'agriculture et du commerce, p. 237.

38. Picard, Alfred. (1891), *Exposition universelle internationale de 1889 à Paris. Rapport général*, vol. V, París, Imprimerie nationale, p. 606.

39. Blasson des Pierres. (1889), «Les Bébés Parisiens», *Le Pantheon de l'Industrie: journal hebdomadaire illustré*, 17 de febrer, p. 38.

40. Aquesta marca fou registrada el 29 d'octubre de 1889 amb el número 31596. Vegeu (1889) *Bulletin Officiel de la Propriété Industrielle & Commerciale*, IX, París, Camille Rousset, p. 393.

41. *Annuaire-almanach du commerce, de l'industrie, de la magistrature et de l'administration*, París, Firmin Didot et Bottin, 1888, p. 857.

42. McGonagle 1988: 198-199.

43. McGonagle 1988: 88.

1850.⁴⁴ De fet, la majoria de fabricants coetanis foren fills d'empresaris vinculats al sector. Altrament, els orígens familiars de Jules-Nicolas Steiner foren força distints.

Steiner

Steiner fou un nen orfe. Va néixer a Dijon el 31 de març de 1832. Fou inscrit tot just amb el nom de pila, Jules-Nicolas: un nom facilitat per Sophie Boisselet, llevadora, seguint la voluntat expressa d'una «inconnue» que havia donat a llum al seu domicili. Tanmateix, en el marge de la partida de naixement,⁴⁵ es fa constar que dia 9 d'abril de 1836, Louise Steiner, agricultora de professió, de vint-i-cinc anys, soltera, de nacionalitat suïssa i resident a Purgerot (Alt Saona), va reconèixer legalment l'infant que havia posat al món quatre anys abans.

Malauradament, però, Louise Steiner va morir a Fresne-Saint-Mamés el 1840, quan Jules-Nicolas tenia vuit anys. Segons François Theimer, el nen hauria anat a parar a un orfenat.⁴⁶ D'altra banda, sabem que Louise Steiner s'havia casat amb un taverner, David Gostchel. A més, ambdós eren veïns d'un mestre d'escola, Jean François Chauvey, el qual figura en qualitat de testimoni a l'acta de defunció de Louise.⁴⁷ Fos com fos, Jules-Nicolas Steiner va aconseguir formar-se com a relloger. El 1855, a vint-i-tres anys, ja resideix a París i sol·licita una patent d'invenció per a una nina mecànica que representava un infant que caminava sol.⁴⁸ Aquesta fou la primera de la suma de quinze invencions que Steiner va registrar al seu nom entre 1855 i 1889, i que donen compte de l'abast dels seus camps d'interès: no endebades, abracen àmbits tan distints com el velocipedisme, el confort domèstic o la navegació aerostàtica.⁴⁹

Durant la dècada de 1860, tanmateix, Steiner va començar a anunciar-se preferentment com a fabricant de joguines⁵⁰ i, arran del guardó a l'Exposició Universal de 1878, la

44. Per a més informació, vegeu Theimer, Theriault, 1994.

45. Archives départementales de la Côte-d'Or/ Dijon. Registres paroissiaux et/ou d'état civil: 1832 (FRAD021EC 239/280), f. 55, n. 166.

46. Theimer 1998: 67.

47. Archives départementales de la Haute Saône/ Fresne-Saint-Mamès. Naissances / Mariages / Décès, 1833-1842 (EC_3E255_6), f. 123-123v, n. 7.

48. Institut national de la propriété industrielle. Expedient 24828. Jules Nicolas Steiner. «Poupée mécanique, 17/09/1855.

49. McGonagle 1988: 211-237.

50. El 1861, per exemple, llegim: «Steiner (J.), *fab. de jouets mécaniques, pièces d'étalage et pièces à musique, nouveau système d'arrêts pour jouets à roulants*, Saintonge, 1». Annuaire général du commerce, de l'industrie, de la magistrature et de l'administration. Paris: Firmin-Didot frères, 1861, p. 835.

fabricació de bebès es va afermar com la principal línia de producció de la firma.⁵¹ A partir de l'any 1880, com hem vist, la publicitat d'Steiner feu constar la participació en l'empresa de Jean-Achille Bourgoïn, el director comercial que associem al seu període de màxim esplendor. Fet i fet, el nom de Bourgoïn es relaciona amb un altre episodi determinant en la trajectòria vital de Jules-Nicolas Steiner.

Fig. 4. Jules-Nicolas Steiner amb el seu fill, Jules-Eugène-Emmanuel (c. 1880).
Arxiu de François Theimer.

El 1858, Steiner es va casar amb la modista Marie-Anne Laurent,⁵² amb la qual no va tenir descendència. Ara bé, el 24 de novembre de 1873, Steiner i un empleat de la seva fàbrica, Auguste Schuet, figuren com a testimonis del naixement d'un nen, de mare i pare desconeguts, registrat amb els noms de Jules-Eugène-Emmanuel. Al marge esquerre de l'acta de naixença,⁵³ emperò, es fa constar que el 1897 Jules-Nicolas Steiner va donar el seu cognom al noi, de vint-i-cinc anys, el qual a partir d'aleshores es va dir Jules Steiner. Diverses cartes i fotografies conservades a l'arxiu de François Theimer confirmen no només la paternitat d'Steiner sinó també la implicació del fabricant en l'educació del seu fill, empès per l'afany de protegir-lo d'una desventura equivalent a la pròpia.⁵⁴

El 1884, la promulgació de la Llei Naquet, de 27 de juliol, va comportar el restabliment del divorci a França, suprimit el 1816.⁵⁵ Així, la separació de Jules-Nicolas Steiner i Marie-Anne Laurent va tenir efectes legals⁵⁶ i, el 24 de desembre de 1885, el fabricant va

51. Aquell mateix any, s'anunciava: «Steiner (J.), bébés mécaniques parlants, poupées et bébés articulés, r. d'Avron, 60 (ancienne Rue de Montreuil-Charonne)». *Annuaire général du commerce, de l'industrie, de la magistrature et de l'administration*. París: Firmin-Didot frères, 1878, p. 1135.

52. Archives de Paris. XI Arrondissement. Mariages (5Mi1 2312), f. 1-2, n. 403988, 04/05/1858.

53. Archives de Paris. III Arrondissement. Naissances (V4E 2709), n. 2405, 24/11/1873.

54. Part d'aquesta documentació ha estat reproduïda a Theimer 1998: 664-79, a Theimer 1999: 102-109 i a Theimer 2003: 582-504.

55. En relació amb aquest punt, remetem a Sardon 1996 i Lambert 2009.

56. El matrimoni fou anul·lat en data del 5 de novembre de 1884. Archives de Paris. XI Arrondissement. Mariages (5Mi1 2312), f. 2v, n. 403988, 04/05/1858.

poder contreure matrimoni amb Adélaïde-Augustine Tremblay,⁵⁷ cosina germana del seu soci, Jean-Achille Bourgoïn.⁵⁸ Tremblay també acabava de divorciar-se;⁵⁹ i, realment, hi ha indicis que apunten que hauria pogut ésser la mare biològica del fill d'Steiner.⁶⁰ Fos com fos, el matrimoni es va fer càrrec de Jules-Eugène-Emmanuel i Steiner, abocat al gaudi de l'estabilitat familiar, va optar per desvincular-se progressivament del negoci. Tant és així que, el 1891, va vendre la fàbrica, restant únicament com a propietari de l'immoble, ubicat al número 60 de la Rue d'Avron.⁶¹

Els successors de la firma, que foren diversos,⁶² no van saber fer front a les exigències del mercat que es derivaven del nou marc econòmic de la dècada de 1890. I, com hem vist, van declinar l'opció d'associar-se a la SFBJ, gràcies a la qual la memòria dels fabricants d'antiga tradició va perpetuar-se ensems que el nom d'Steiner queia en l'oblit. Comptat i debatut, el bressol on va néixer no va impedir Steiner d'assolir l'excel·lència, però sí que va limitar, en canvi, l'abast de la seva fortuna.

Aparadors, vitrines

Pilar de Lama va néixer a Barcelona el 26 de setembre de 1906.⁶³ Jules-Nicolas Steiner havia traspassat el 4 de febrer de 1902,⁶⁴ cinc mesos més tard que la seva esposa,

57. Archives Départementales du Val-de-Marne/ Saint-Maur-des-Fossés. Mariages, 1885,1887 (1MI 2274), fol. 86, 86v, 87.

58. Theimer, 1999: 106-107.

59. Es va divorciar del joier Joseph Griselin. Theimer, 1999: 106-107.

60. Theimer –a Theimer 1999: 108– reproduceix un dictat manuscrit que el propi Steiner feu al seu fill: «Dictée du 3 D^{bre} 1881 faite a mon cher petit fils Jules». El transcrivim, aquí, íntegre, respectant les faltes ortogràfiques i el subratllat de l'original: «Je serai le père le plus heureux si je puis faire de mon fils un homme raisonnable, instruit, hõnnête, laborieux, bon, sensible, charitable et aimant. Il vat sent dirent que sa mère partage tous mes voeux comme elle partagerait toutes mes joies ; ainsi espérons-nous que Dieu favorisera nos désirs. Si notre cher fils nous donne toutes ses satisfactions Dieu l'en récompensera lui même en lui accordant une vie longue et heureuse et en lui donnant à son tour un fils qui le chérira, comme nous pansons que notre petit Jules nous chéris et entourera sa vieillesse de tendres soins comme nous espérons encore que notre fils chéri entourera la notre». Aquest text testimonia, d'una banda, que la mare desconeuda de Jules també va ocupar-se'n i, de l'altra, que el 1881 Steiner encara hi mantenia el contacte. És més, expressa, en condicional, que ella «partagerait toutes mes joies» i insinua, fins i tot, l'anhel d'una ancianitat compartida.

61. La fàbrica restava en aquesta adreça des de 1864. Theimer 1999: 106-107.

62. Els successors d'Steiner foren Amédée i Marie Lafosse (de 1891 a 1899), Jules Mettais (de 1899 a 1903) i Edmond Daspres (de 1899 a 1913). Theimer 2003: 596-602.

63. Va néixer al número 277 del Passeig de la Diputació (actual Avinguda de la República Argentina); fou inscrita amb els noms de Maria, Pilar, Rosalia. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Naixements. 1906. Índex Dones A-Z.

64. Archives de Paris. XIV Arrondissement. Décès (V4E 9830), n. 982, 04/02/1902.

Augustine-Adelaïde Tremblay.⁶⁵ El fill, Jules-Eugène-Emmanuel, va vendre l'immoble a un fabricant d'articles de cautxú: C. Baurgard.⁶⁶ En un paper de fàbrica d'aquesta firma, observem una aparença de l'immoble de la Rue d'Avron força afí a la del temps de «le Petit Parisien». Per la seva banda, Edmont Daspres, últim successor d'Steiner, instal·lat a Belleville, explotaria encara la marca comercial de la firma per espai de dos anys.⁶⁷

Fig. 5. Capçalera del paper de fàbrica de C. Baurgard, amb una vista de l'edifici que havia albergat les instal·lacions de la casa Steiner (c. 1906). Arxiu de l'autor.

Tanmateix, en el moment en què Pilar de Lama va néixer, la nina de la qual ens ocupem feia divuit anys que havia deixat de fabricar-se. Pilar de Lama mai no va casar-se. Als anys seixanta, quan assistia a les recepcions de la Terrassa Martini en companyia d'Alberto del Castillo, de Lama vivia sola al mateix pis on havia conviscut, d'adulta, amb els seus pares: a l'actual Gran Via de les Corts Catalanes, 754, 2n, 1a.⁶⁸

El pare, l'enginyer Luis de Lama Martínez, va traspasar el 1949;⁶⁹ la mare, Rosalia

65. Tremblay va traspasar a Vauréal el 9 de setembre de 1901. Archives départementales du Val d'Oise/Vauréal Tables décennales 1893-1902. Commune de Vauréal, f. 7v.

66. Extraïem aquesta informació de l'expedient de l'edifici del número 60 de la Rue d'Avron que es conserva als arxius del cadastre de París. Hem accedit a aquesta font per mitjà d'un dossier de fotocòpies que ens fou facilitat per Barbara Spadaccini Day. Aprofitem aquest breu espai de línies per expressar-li, un cop més, la nostra gratitud.

67. Theimer 2003: 602.

68. P.Capella (2021), «Entrevista a Lluís de Lama, nebot de Pilar de Lama i Salvat», 3 de desembre de 2021 (Arxiu P.Capella).

69. Vegeu-ne la necrològica a *La Vanguardia*, 16/10/1949, p. 9.

Salvat Aragon s, el 1951.⁷⁰ En vida d'ambdós, poc després de la Guerra Civil, el «B b  Steiner» presidia una vitrina instal·lada en el sal  principal del pis.⁷¹ Mentre que la família paterna de Pilar de Lama residia a La Rioja, d'on era originària, la materna procedia de Cornudella. Rosalia Salvat, mare de Pilar de Lama, havia nascut en aquesta vila del Priorat pels volts de 1876:⁷² hauria tingut, per tant, entre quatre i dotze anys al llarg del període de comercialització del model Sie C de la casa Steiner. El pare de Rosalia Salvat, i avi de Pilar de Lama, fou el diputat Joan Baptista Salvat i Sabaté, un acabalat propietari que, a banda de la carrera política, exercia l'ofici de confiter.⁷³ Durant l'últim terç del segle XIX, era habitual que les confiteries dispensessin joguines i altres articles de preu.

Al número 754 de la Gran Via, el «B b  Steiner» compartia la vitrina amb un salonet en miniatura, coetani, i amb un sumptuós autòmat del fabricant franc s Gustave Vichy que representa una dama davant el tocador: un model, aquest últim, admirat a l'Exposició Universal de París de 1878.⁷⁴ Avui, aquestes tres joguines, juntament amb un cendrer de bronze,⁷⁵ conformen el llegat de Pilar de Lama als Museus de Sitges.⁷⁶

Fig. 6. Vista posterior de la nina de Pilar de Lama.
Museu Romàntic Can Llopis de Sitges
(núm. inventari 379).

70. Vegeu-ne la necrològica a *La Vanguardia*, 16/01/1951, p. 13.

71. P.Capella (2021), «Entrevista a Lluís de Lama, nebot de Pilar de Lama i Salvat», 3 de desembre de 2021 (Arxiu P.Capella).

72. Sabem que tenia 30 anys el setembre 1906; 75, el gener de 1951. Remetem a la partida de naixement de Pilar de Lama i la necrològica de Rosalia Salvat: *La Vanguardia*, 16/01/1951, p. 13.

73. Audi 2012.

74. Bur e, Mme. (1878), «Bimbeloterie», * tudes sur l'Exposition Universelle de 1878. Annales et archives de l'industrie du XIXe siècle*, V.VII, Paris, Librairie scientifique, industrielle et agricole E. Lacroix, 1878, p. 107.

75. Els corresponen, respectivament, els números d'inventari 1116, 1110, 303 de la col·lecció del Museu Romàntic.

76. En la documentació administrativa de la institució, no hi ha constància de la data exacta –o dates

Cloenda

L'únic plànol conservat de la fàbrica Steiner no deixa entreveure que hi existís cap secció d'indumentària.⁷⁷ Ben mirat, els escassos exemplars que ens han arribat amb l'embalatge de l'empresa es presenten abillats tot just amb una camisola. La confecció de les sumptuoses reduccions d'indumentària advertides en alguns bebès d'Steiner fou orquestrada pels comerços: especialment pels grans magatzems, tant a París com a Barcelona. Una mostra d'això son les sabates, marcades a la sola, de la nina de Pilar de Lama, les quals corresponen a un model que la casa Jumeau expedia pels volts de 1885.⁷⁸

Així mateix, les nines d'Steiner eren vestides, en molts casos, per les famílies que les adquirien. Les costures advertides en el vestit de seda, color carmesí, de la nina de Pilar de Lama apunten, si més no, en aquesta direcció. Val a dir que els museus tampoc no resten al marge d'aquestes pràctiques d'embelliment. Les arracades de vidre que la nina de Pilar de Lama ostenta li foren incorporades amb motiu de l'exposició *El món de la nina al segle XIX*, inaugurada al Museu Romàntic Can Papiol el novembre de 1990.⁷⁹ I, al capdavall, aquestes línies, que hem confegit amb més o menys fortuna, esdevenen un últim complement per a la nina de Pilar de Lama.

FONTS DOCUMENTALS

Archives Départementales

Archives départementales de la Côte-d'Or/ Dijon. Registres paroissiaux et/ou d'état civil: 1832 (FRAD021EC 239/280), f. 55, n. 166.

Archives Départementales du Val-de-Marne/ Saint-Maur-des-Fossés. Mariages, 1885,1887 (1MI 2274), fol. 86, 86v, 87.

Archives départementales du Val d'Oise/ Vauréal Tables décennales 1893-1902. Commune de Vauréal, f. 7v.

Archives de Paris

Archives de Paris. XIV Arrondissement. Décès (V4E 9830), n. 982, 04/02/1902.

Archives de Paris. XI Arrondissement. Mariages (5Mi1 2312), f. 1-2, n. 403988, 04/05/1858.

exactes— en què Pilar de Lama va efectuar aquestes donacions. Advertim, només, que el seu nom figura entre els donants en una nota de premsa apareguda amb motiu de la inauguració del Museu Romàntic Can Papiol, integrat, aleshores, en el Museo Romántico Provincial: Riu, M. (1961), «La Casa Papiol de Villanueva y la Geltrú, convertida en Museo Romántico Provincial», *Destino*, 1254, p. 30-31.

77. McGonagle 1988: 208.

78. Vegeu la reproducció d'unes sabates amb la mateixa marca a la sola a Theimer, Theriault, 1994, p. 415.

79. Consorci del Patrimoni de Sitges, Arxiu general. Riera, Teresa (1992). Nina. Diputació de Barcelona. Museu Romàntic «Can Llopis». Fitxa d'inventari 3789. En el catàleg de la mostra esmentada, Gou 1990, la nina apareix encara com a anònima; també se n'omet la procedència.

Archives de Paris. III Arrondissement. Naissances (V4E 2709), n. 2405, 24/11/1873

Archives de Paris. XIV Arrondissement. Décès (V4E 9830), n. 982, 04/02/1902.

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

AMCB. Naixements. 1906. Índex Dones A-Z.

Consorci del Patrimoni de Sitges

Consorci del Patrimoni de Sitges, Arxiu general. Inventari de nines i joguines del Museu Romàntic (Núm. Reg. 122).

Consorci del Patrimoni de Sitges, Arxiu general. Riera, Teresa (1992). Nina. Diputació de Barcelona. Museu Romàntic «Can Llopis». Fitxa d'inventari 3789.

Institut national de la propriété industrielle

INPI. Expedient 137333. Jules Nicolas Steiner. «Nouveau système de mobilisation des yeux dans les têtes de poupées et bébés», 18/06/1880.

INPI. Expedient 24828. Jules Nicolas Steiner. «Poupée mécanique, 17/09/1855.

Treball de Camp

P.Capella, «Entrevista a Lluís de Lama, nebot de Pilar de Lama i Salvat», 3 de desembre 2021 (Arxiu P.Capella).

P.Capella, «Entrevista a Gabriel Pou i Sabadell, fill d'Isabel Sabadell», 6 d'octubre 2021 (Arxiu P.Capella).

P.Capella, «Entrevista a François Theimer», 7 de juliol 2020 (Arxiu P.Capella).

FONTS BIBLIOGRÀFIQUES

Annuaire général du commerce, de l'industrie, de la magistrature et de l'administration

Annuaire général du commerce, de l'industrie, de la magistrature et de l'administration. París: Firmin-Didot frères, 1861.

Annuaire général du commerce, de l'industrie, de la magistrature et de l'administration. París: Firmin-Didot frères, 1878.

Annuaire-almanach du commerce, de l'industrie, de la magistrature et de l'administration, París, Firmin Didot et Bottin, 1880.

Annuaire-almanach du commerce, de l'industrie, de la magistrature et de l'administration, París, Firmin Didot et Bottin, 1887.

Annuaire-almanach du commerce, de l'industrie, de la magistrature et de l'administration, París, Firmin Didot et Bottin, 1888.

Bulletin Officiel de la Propriété Industrielle & Commerciale, IX, París, Camille Rousset, 1889.

Burée, Mme. (1878), «Bimbeloterie», *Études sur l'Exposition Universelle de 1878. Annales et archives de l'industrie du XIXe siècle*, Vol. VII, París, Librairie scientifique, industrielle et agricole E. Lacroix, 1878, p. 107.

Catalogue (1878) Catalogue officiel: liste des récompenses. Exposition universelle internationale de 1878 à Paris, París, Ministère de l'agriculture et du commerce, p. 237.

Blasson des Pierres (1889), «Les Bébés Parisiens», *Le Pantheon de l'Industrie: journal hebdomadaire illustré*, 17 de febrer, p. 38.

Milagro, José Maria (1966), «La Casa Llopis “Museo Romántico”», *La Vanguardia*, 10 de novembre, p. 49.

Nicolle, Henri. (1868), *Les jouets: ce qu'il y a dedans*, París, E. Dentu, 1868

Picard, Alfred (1891), *Exposition universelle internationale de 1889 à Paris. Rapport général*, vol. V, París, Imprimerie nationale,

Riu, M. (1961), «La Casa Papiol de Villanueva y la Geltrú, convertida en Museo Romántico Provincial», *Destino*, 1254, p. 30-31.

La Vanguardia

La Vanguardia, 16/10/1949, p. 9.

La Vanguardia, 16/01/1951, p. 13.

La Vanguardia, 10/11/1967, p. 49.

La Vanguardia, 21/11/1967, p. 27.

La Vanguardia, 30/06/1968, p. 27.

La Vanguardia, 26/11/1968, p. 30.

La Vanguardia, 05/10/1969, p. 28.

La Vanguardia, 15/10/1969, p. 34.

La Vanguardia, 29/04/1972, p. 25.

La Vanguardia, 30/04/1992, p. 28.

BIBLIOGRAFIA

Audi Ferrer, Pere (2012), «Diputats provincials prioratins durant la Restauració», *Bolduc*, 12, p. 3-12.

Boardeau, Annette (1972), *National Museum: The Galéa Collection*, Ciutat de Mónaco, Musée Nationale de Monaco.

Capellà Simó, Pere (2014), «La història de la joguina: estat de la qüestió d'una reconstrucció disciplinària», *Educació i Història*, 24, p. 219-242.

Capellà Simó, Pere (2013), *La ciutat de les joguines. Barcelona, 1840-1918*. Maçanet de la Selva, Gregal.

Capellà Simó, Pere (2015), «El col·leccionisme de joguines a Catalunya en temps de Lola Anglada», Bassegoda, Bonaventura (ed.); Domènech, Ignasi (ed.), *Antics i nous col·leccionistes: Materials per a la història del patrimoni artístic a Catalunya*. Barcelona [etc], Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona [etc.].

Capia, Robert (1986), *Les poupées françaises*, París, Arthaud.

Coleman, Dorothy S.; Coleman, Elizabeth A.; Coleman, Evelyn, J. (1968), *The Collector's Encyclopedia of Dolls*, Nova York, Crown Publishers.

Del Castillo, Alberto (1968), *Guía del Museo Romántico Provincial*, Barcelona, Diputació Provincial de Barcelona.

Fontbona, Francesc «Castillo Yurrita, Alberto del», *DHAC. Diccionari d'historiadors de l'art català, valencià, balear [en línia]* https://dhac.iec.cat/dhac_p.asp?id_personal=473

Gou Vernet, Assumpta (1986), *Les nines del Museu Romàntic*, Barcelona, Diputació de Barcelona.

Gou Vernet, Assumpta (ed.). (1990), *El món de la nina en el segle XIX*, Barcelona, Diputació de Barcelona.

Kopytoff, Igor (1986), «The cultural biography of things: commoditization as process», Appadurai, Arjun (ed.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 64-91.

Lambert, Anne (2009), «Des causes et des conséquences du divorce: histoire critique d'un champ d'analyse et principales orientations de recherche en France». *Population*, 64, p. 155-182.

Manson, Michel (1983), «La poupée, objet de recherches pluridisciplinaires: bilan, méthodes et perspectives», *Histoire de l'Éducation*, 18, p. 19.

McGonagle, Dorothy A. (1988), *The Dolls of Jules Nicolas Steiner. Historical Perspective by Barbara Spadaccini Day*, Grantsville, Hobby House Press.

Peist, Nuria (2018), «Las herramientas de análisis del éxito artístico: una práctica interdisciplinar», E. Ciurans i N. Peist, eds., *La dimensió escènica de la ciutat moderna. Les condicions de l'oblit i del reconeixement*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, p. 23-34.

Porot, Anne Marie; Porot, Jacques; Theimer, François (1984), *Histoire et Étude de la SFBJ*, Paris, Éditions de l'Amateur

Povedano, Rosa (2008), *Història de vida dels objectes. Aportacions del mètode biogràfic als estudis culturals del disseny. Història de vida de la batedora elèctrica de braç*, Tesi doctoral dirigida per Anna Calvera i Joan Josep Pujadas Muñoz, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.

Sardon, Jean-Paul. (1996), «L'évolution du divorce en France», *Population*, 51, p.717-749.

Theimer, François (1983), *Le guidargus des poupées de collection*, Paris, les éditions de l'amateur.

Theimer, François; Theriault, Florence (1994), *The Jumeau Book*, Annapolis, Gold Horse Publishing.

Theimer, François (1998), «The Strange and Authentic Story of Jules Nicolas Steiner, Swiss nationality, the most mysterious of French doll makers (Part I)», *Encyclopedia Polichinelle*, vol. 6, Toucy, François Theimer p. 664-79.

Theimer, François. (1999), «La curieuse et authentique histoire du Suisse Jules Nicolas Steiner, le plus mystérieux des fabricants de poupées françaises (2ème partie)», *Encyclopedia Polichinelle*, vol. 7, Toucy, François Theimer, p. 102-109.

Theimer, François; Theimer, Danielle (2003), *The Encyclopedia of French Dolls*, vol. II, Annapolis, Gold Horse Publishing.

Weicksel, Betty Lou (1968a), «Few Speculations of Steiners», *Doll News*, 16/2, s. n.

Weicksel, Betty Lou (1968b), «More Speculations of Steiners (part 2)», *Doll News*, 16/3, s. n.

Weicksel, Betty Lou (1968c), «More Speculations of Steiners (part 3)», *Doll News*, 16/4, s. n.

Weicksel, Betty Lou (1968d), «More Speculations of Steiners (part 4)», *Doll News*, 17/1, s. n.

Weicksel, Betty Lou. (1969), «Three More Steiners», *Doll News*, 17/2, s. n.